

Процеси глобалізації та національного відродження в українській культурі кінця ХХ ст.

У статті розглядається стан української культури у 90-ті рр. ХХ ст. – період суттєвих трансформацій у цій галузі. Основна увага зосереджена на двох ключових тенденціях у культурній сфері даного періоду: включення до глобалізаційних процесів та розгортання національного відродження.

Ключові слова: українська культура, глобалізація, національно-культурний розвиток.

В статье рассматривается состояние украинской культуры в 90-е гг. ХХ в. – период значительных трансформаций в этой сфере. Основное внимание сосредоточено на двух ключевых тенденциях в культурной сфере данного периода: присоединение к глобализационным процессам и развитие национального возрождения.

Ключевые слова: украинская культура, глобализация, национально-культурное развитие.

The article deals with the state of Ukrainian culture in the 1990-ies of XX century marked by substantial transformations. The focus on culture of the given period is twofold: integration into globalization and rebirth of national identity awareness.

Key words: Ukrainian culture, globalization, development of national identity.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. домінуючою тенденцією розвитку людства стає глобалізація як процес всесвітньої економічної, політичної, соціальної та культурної інтеграції й уніфікації і все більше визначає стан та напрями розвитку країн. Інтенсифікацію глобалізації обумовлює технологічний прогрес (розвиток засобів комунікації та інформації). А нова історична ситуація суттєво трансформує соціальні відносини та впливає на загальну переоцінку цінностей як з боку індивіда, так і певних національних, релігійних, територіальних спільнот.

Із проголошенням незалежності українська держава набула можливості сприяти розвитку української національної культури та інтеграції України у світовий культурний простір. Загострилась проблема взаємозв'язку цих двох процесів, причому постало питання: за відсутності ефективних законодавчих, нормативно-правових, управлінських механізмів та належної державної фінансової підтримки національної культури чи не виникне загроза поширення явищ культурної уніфікації, поступової втрати зв'язку культури з національно-культурними цінностями та традиціями? Актуальним для культурного розвитку України 90-х рр. ХХ ст. стало забезпечення національно-культурного розвитку в умовах активного включення до глобалізаційних процесів.

Феномен глобалізації є відносно новим поняттям у науковому обігу. Його вивченню присвячено праці у широкому спектрі галузей наукового знання. Теоретичні основи дослідження глобалізації були закладені у публікаціях зарубіжних вчених, але поступово набули розвитку в наукових розробках у пострадянському просторі.

Сучасний стан процесів глобалізації розпочався у другій половині ХХ ст., в межах якого виділяють його інтенсивну (з 80-х рр.) стадію [1]. Власне, і поняття "глобалізація" в науковий обіг входить з 80-х рр.: у науковій літературі прийнято вважати, що вперше запровадили цей термін американські дослідники (Т.Левітт, Р.Робертсон). Широкого вжитку воно набуло саме в 90-ті рр. ХХ ст. У цей період проблеми глобалізації опинилися в центрі уваги світового співтовариства. Сам термін "глобалізація" використовувався на початку 80-х рр. спочатку для визначення процесів в економічній сфері. У 80-х рр. утвердилось уявлення про глобалізацію як про "вільний рух капіталів і зростаючу залежність національних економік від глобальних фінансових ринків і транснаціональних компаній" (Дж.Сорес). У 90-х рр. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. розуміння "глобалізації" наповнюється більш широким змістом і охоплює всі сфери людської діяльності: економіку, політику, культуру тощо [2, с. 28].

Досліджувати глобалізацію почали відносно недавно, але досить потужно, і тому дану тему в цілому не можна віднести до таких, що є недостатньо актуальною та нерозробленою. Існує комплекс досліджень, присвячених проблемам глобалізації, і потреба їх систематизації.

Загальновідомими є соціально-філософські концепції суспільно-історичного розвитку визнаних теоретиків глобалізації, до яких належать Р.Арон, Д.Белл, З.Бжезинський, І.Валерстайн, С.Гантінгтон, Е.Гідденс, М.Кастельс, К.Поппер, Р.Робертсон, Е.Тоффлер, М.Уотерс, Ф.Фукуяма та ін. [3].

Грунтовні напрацювання мають українські науковці у дослідженні проблем включення України до глобалізаційного простору: О.Білорус, В.Горський, А.Єрмоленко, С.Кримський, М.Лукашевич, Д.Лук'яненко, В.Лях, М.Михальченко, Б.Новіков, Ю.Павленко, Ю.Пахомов, М.Попович, Е.Суліма та ін. [4].

Важливе місце у науковому доробку вивчення сучасної соціокультурної ситуації займають українські та зарубіжні вчені: О.Ваганова, В.Горський, О.Гриценко, І.Дзюба, С.Дрожжина, В.Карлова, В.Клочко, Т.Лильо, В.Лісовий, О.Різник, М.Попович, С.Чукут, В.Шейко, А.Аппадурі, Дж.Бхагваті, П.Бурдье, М.Кастельс, П.Козловський, Г.Колодко, Дж.Стігліц, Дж.Томлінсон, С.Томпсон та ін. [5].

У цілому теорія глобалізації – це складний багаторівневий і різноаспектний напрямок досліджень, який передбачає взаємодію наукових дисциплін. Формується окрема галузь, що вивчає глобалізаційні процеси і має міждисциплінарний характер – глобалістика.

С.Пронін визначає глобалізацію як історично об'єктивний процес інтернаціоналізації виробництва, обміну і споживання, ринків капіталу і праці, науково-технічного прогресу, процес інтеграції в єдину систему політичних і соціокультурних, державних та етнорегіональних суб'єктів світового співтовариства. У віддаленій перспективі процес глобалізації спрямований на формування загальнопланетної цивілізації [6, с. 56].

Отже, саме у 90-х рр. ХХ ст. проблеми глобалізації постали в центрі уваги світового співтовариства: постійний інтерес до них виявляють засоби масової інформації, науковці, політики, громадські діячі. Для України цей період (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) можемо визначити як надзвичайно складний, оскільки разом з інтенсивними процесами світової інтеграції в економічному, політичному та культурному напрямках відбувається процес державотворення, зростання національної самосвідомості, відродження етнічно-національних цінностей України.

Українське суспільство 90-х рр. ХХ ст. опинилося в умовах всеохоплюючих трансформаційних перетворень. Українським громадянам розібратися у насичених, багатопланових процесах, що відбувалися, було досить складно. І якщо національно-культурне відродження сприймалось у суспільстві як близьке та зрозуміле явище, то глобалізаційні процеси викликали суперечливі оцінки. Показовими у цьому плані є результати дослідження, проведені пізніше, вже у 2003 р., Інститутом соціології НАН України і фірмою "Социс". Це було опитування громадян України в рамках моніторингового дослідження "Українське суспільство", в якому респондентам пропонувався ряд запитань щодо глобалізаційних процесів: визначити своє ставлення до глобалізації; вказати, чи стикалися громадяни України з проявами глобалізації; які позитивні і негативні наслідки цього процесу вони відчували? (Результати загальноукраїнського моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Вибірка 1 800 чоловік. Лютий 2003 р.)

Сформулювати своє ставлення до глобалізації у протиставленні "прихильник – противник" українцям виявилось складно: найбільшу групу людей склали ті, хто не визначився у своєму ставленні до глобалізаційних процесів, – це 71,1%, що, ймовірно, пояснюється відсутністю чіткого розуміння поняття серед опитуваних, відносною новизною цього явища (адже в українському суспільстві глобалізація не мала комплексного уявлення). Невелика кількість респондентів мала досвід зустрічі з проявами глобалізації. Відсоток тих, кого не торкнувся жоден з процесів глобалізації, – 72,4: дослідники прийшли до висновку, що глобальні процеси, принаймні в своїй комунікативній складовій (поїздки за кордон, вплив міжнародних мас-медіа, участь у торгівельних операціях), дуже мало впливали на українське суспільство.

Загалом науковці відмітили більш-менш нейтральне ставлення українців до глобалізації. Зовсім іншу ситуацію вони спостерігали, якщо дію тих же глобальних чинників назвали впливом західного способу життя. Так, у рамках дослідження "Українське суспільство", зокрема, ставилося питання: "Якою, на Вашу думку, є роль західного способу життя і культури в нашому житті?" У відповідях на це запитання домінували негативні твердження, з чого дослідники роблять висновок, що оцінка західного способу життя і культури сприймається скоріше в негативному сенсі. Разом з тим, оцінюючи відповіді респондентів стосовно впливу західного способу життя, автори проекту висунули гіпотезу, що насправді негативні оцінки є реакцією на трансформаційні і фактично модернізаційні процеси, які відбувалися в Україні протягом останнього часу. Особливо показовим у цьому сенсі є відповіді про руйнування моральних устоїв нашого суспільства, яку вибрали найбільше респондентів (32,4%), про підриг коренів національної культури (26,1%), формування не притаманних українцям цінностей (22,6%); про формування примітивних смаків (22,1%). Ці відповіді свідчать про внутрішню трансформацію: постійно змінюваний соціальний простір та реформи почасти сприймаються негативно, на відміну від тієї стабільності, в якій перебували українці протягом тривалого часу в радянську епоху. Отже, глобалізація в українському суспільстві 90-х рр. не набула чіткого означення і в громадській думці мала дуже аморфні риси [7].

У своєму дослідженні О.Л.Мозговий констатує наявний дефіцит належного соціально-філософського осмислення глобалізації як явища, вирішення якого зумовлюється нагальною потребою розуміння головних закономірностей розвитку суспільства за умов глобалізаційних зрушень в економічному, політичному, соціальному й культурному житті в Україні та побудови громадянського суспільства і правової держави [8].

Для сучасного суспільства в умовах глобалізації характерним є збільшення темпів життя, залежність людства від комп'ютеризованої техніки, перенасичення свідомості припливом різномірної, здебільшого неструктурованої, інформації, що спричиняє фрагментарність світосприйняття; процес глобалізації порушує світоглядну цілісність індивіда. Разом з глобалізацією, за переконаннями науковця, в усіх сферах виникає не тільки нова багатоманітність зв'язків між державами та суспільствами, але й значною мірою руйнується структура основних принципів, на яких до цього часу організовувалися й існували суспільства та держави як територіальні єдності. Глобалізаційні процеси означають крах єдності національної держави та національного суспільства, утворюється нова спільнота – загальнопланетарний соціум.

Входження України до глобалізаційних процесів зумовлює переоцінку цінностей, і у зв'язку з цим позиція держави повинна бути зваженою і поєднувати захист національних інтересів та поступове включення до процесів глобалізації. Дослідниця Ю.В.Ткачук вважає, що гідної альтернативи глобалізації поки що не знайдено і тому необхідною є розробка української стратегії глобалізації [9].

Глобалізація сприяє розширенню культурних контактів, тому останнім часом значна увага дослідників сконцентрована на вивченні культурного аспекту глобалізаційних процесів. Частина науковців оцінює процес глобалізації однозначно позитивно, зазначаючи, що він веде до консолідації, зростання доступності загальнокультурних цінностей. Справді, "культурна глобалізація" розуміється як активізація культурних взаємозв'язків у світі, інтеграція культур, що призводить до виникнення глобальної масової культури. Культурний простір України у 90-ті рр. XX ст. опинився перед історичними реаліями наступного змісту: криза радянської ідеології та утворення постсоціалістичного простору, національно-культурне відродження, інтеграція до світового процесу глобалізації. Ці три складові взаємообумовлені у своєму розвитку. Так, саме з припиненням протистояння світової капіталістичної та комуністичної систем (тобто з руйнуванням біполярності світу) з'явилась можливість до розгортання глобалістичного процесу. Постсоціалістичні країни виходять з ізоляції та набувають можливості доступу до світових економічних, фінансових, інформаційних і культурних ринків.

Разом з тим сприятливі умови (незважаючи на погіршення матеріально-технічної бази культури у зв'язку з наростанням соціально-економічної кризи) виникли для розгортання процесу національно-культурного відродження. Ще напередодні проголошення незалежності, в 1989–1990 рр., спостерігалось національно-культурне відродження: виникали культурно-громадські організації, зростали тиражі українських часописів, з'явилася хвиля української молодіжної музики. Уже у 1991 р. особливу увагу держава надає культурно-мистецьким заходам, спрямованим на пропаганду та відродження української національної культури. Загалом посилилась увага до питань відродження національних традицій, популяризації пісенної творчості, народних звичаїв і обрядів. Запроваджується програма "Народне мистецтво в культурі народу", основними заходами якої стали збирання і вивчення фольклорно-етнографічної спадщини, розвиток обрядово-пісенних традицій. Поширення набувають проведення фольклорних фестивалів, регіональних свят народного мистецтва, виставки промислів і под. [10].

Але розвитку національної культури у 90-ті рр. XX ст. не сприяли наступні процеси: незавершеність формування цілісного україномовного інформаційно-культурного простору, відсутність напрацювань нових принципів і механізмів реалізації національної культурної політики; несформованість національних інтересів у сфері культури та пріоритетів держави щодо надання підтримки її розвитку. На жаль, але і загальне національно-патріотичне піднесення протягом 90-х рр. (у першу чергу за складних соціально-економічних умов) пішло на спад. Зрештою, так і не була вироблена реальна стратегія культурного розвитку українського суспільства.

Система управління культурною інфраструктурою вже в 90-ті рр. не мала чітко впроваджених ціннісних орієнтирів і не відповідала духовним запитам суспільства, а почала працювати на обслуговування прагматично-споживацьких потреб населення. Для забезпечення повноцінного функціонування національної культури необхідні були державні ресурси і правові механізми (чого й не вистачало українській державі).

Для України, як і інших країн пострадянського простору, 90-ті рр. стали періодом зламу суспільного ладу і притаманних йому соціокультурних форм та цінностей, що супроводжувався загальною дезорієнтацією суспільної свідомості [11]. Можливо, тому процес інтенсивного проникнення на терени нашої культури продукції інших культур був некерованим і набув вигляду американізації та вестернізації, наступу масової культури. Разом з тим породжена глобалізацією тенденція до стандартизації способів та культурних норм життя в сучасному світі не є панівною: різноманіття світової культури залишається. І зберегти цю тенденцію – важливе завдання, адже, як стверджує С.Хантінгтон, міжкультурні відмінності є більш фундаментальними, ніж політичні та ідеологічні. Саме тому проблема збереження національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації стоїть особливо гостро, і вирішення цієї проблеми – завдання суспільства і держави.

Як зазначає О.С.Батіщева, поряд з Україною й інші сучасні демократичні, правові держави, які обирають шлях інтеграції у глобальний культурний простір, постають перед проблемою визначення своєї ролі в управлінні розвитком національної культури в умовах стрімких змін соціокультурної ситуації. Науковець у своєму дисертаційному дослідженні здійснила порівняльний аналіз зарубіжного досвіду державного управління розвитком національних культур у сучасних глобалізаційних умовах, вивчивши концептуальні засади державної культурної політики і окремі аспекти державного управління розвитком національної культури у країнах Європейського Союзу, Азії, Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, СНД (Росії, Грузії, Азербайджані, Вірменії, Україні та ін.), у США та Канаді. Дослідниця на основі аналізу переваг і недоліків політики культурного протекціонізму, до якої вдаються уряди окремих держав з метою захисту національної культури від уніфікації та інших негативних наслідків глобалізації, переконує у необхідності збільшення ролі держави у регулюванні культурного розвитку з метою пом'якшення негативного впливу глобалізації на національну культуру [12].

З такою позицією важко не погодитись. Загалом глобалізація – це шлях до культурного діалогу, обміну та збагачення національних культур. Але національна культура та національний стиль життя,

національно-культурна ідентичність опиняються під загрозою культурної уніфікації у зв'язку з розповсюдженням таких явищ, як неконтрольовані міграції та урізноманітнення етнічного складу, збільшення розмаїття культур, цінностей, споживання імпортованих культурних товарів і послуг (причому спостерігається домінування імпортованої культурної продукції західного походження, що стає причиною нерівності можливостей розвитку національних культур).

Стабільною основою національно-культурного розвитку є особливості менталітету народу, культурні традиції, засади управління культурною сферою, сформований рівень культурних потреб. Оскільки Україні не уникнути інтегрування у глобальний культурний простір, це зумовлює необхідність захисту національної культури від негативних наслідків глобалізації (першочергово загрози глобалізації зазнають складові культури, що мають вплив на масову свідомість: ЗМІ, культурна індустрія, освіта).

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні, незважаючи на спроби декларувати захист національної культури, не вдавалось обмежити впливи інших культур та масової культури низької якості на українську національну культуру. За переконанням дослідниці О.С.Батіщевої, враховуючи сучасний стан розвитку української національної культури, а також світові глобалізаційні тенденції, Україна повинна стати на шлях культурного протекціонізму, щоб забезпечити процеси розбудови національної держави та розвитку української нації.

Отже, для української культури останнього десятиліття ХХ ст. притаманні дві ключові позиції: розгортання національно-культурного відродження з одночасним залученням до глобалізаційних процесів (і в умовах пострадянської дійсності вони набули суттєвої активізації). Феномен глобалізації охоплює практично всі основні сфери суспільства, включаючи економіку, політику, ідеологію, культуру, спосіб життя. Разом з тим зникнення зі світової арени національно-територіальних, державних чи культурно-етнічних утворень неможливе. З ліквідацією біполярності світу та з розвитком сучасних інформаційних технологій державні й національно-територіальні кордони між країнами і народами стають прозорими, але це не загрожує соціокультурною універсалізацією, оскільки національно-культурна ідентифікація захищається державами.

У цілому можна виділити наступні підходи у науковому та суспільному сприйнятті взаємозв'язку процесів глобалізації та національного розвитку в культурі: перша позиція зводиться до того, що традиційне поняття національної культури не відповідає соціокультурним потребам суспільства, а тому перспектива за глобальною культурою, інша думка – протилежна: відчуття культурної винятковості та протидія культурній уніфікації зводять нанівець глобалізаційні процеси у культурі; нарешті, третя позиція зводиться до необхідності вдалого поєднання вказаних процесів, що вимагає значних зусиль та компетенції як з боку національних держав, так і міжнародного співтовариства.

Глобалізація містить як позитиви, так і загрози для національних культур: суспільство при залученні до глобалізаційних процесів стає більш інтегрованим у мультикультурний світовий, зокрема інформаційний, простір, людина стає релігійно, культурно, політично толерантнішою, позитивним є доступ до інформації і розширення можливостей та способів комунікації у світовому масштабі, разом з тим дослідники вказують на загрозу безпеки розвитку націй-держав і зростання впливу маскультури, що загрожує культурному різноманіттю.

Переконливою є теза про неможливість стовідсоткової "перемоги" глобалізації, адже світ не може позбутися зворотного вектора розвитку – диференціації, яка генерує конкуренцію націй, народів, релігій, культур, економік, технологій тощо, тобто створює рушій розвитку – конкурентне поле цивілізації [13, с. 27].

Для України в останнє десятиліття ХХ ст. характерним було поєднання процесу зростання національної самосвідомості, посилення культурної диференціації, відродження етнічно-національних цінностей (що намагалась підтримувати та розвивати держава) і процес включення до світової інтеграції, поширення надбань глобалізації (що відбувалося переважно самовільно та стихійно).

Перш за все "культурна глобалізація" передбачає активізацію культурних взаємозв'язків у світі, інтеграцію культур, що приводить до виникнення глобальної масової культури, актуалізації питання культурної сумісності. Розв'язання цієї проблеми – діалог між культурами на основі усвідомлення необхідності збереження загальносвітової багатокультурності [14, с. 27]. Глобалізація – незворотній процес, а тому упорядкувати розвиток національних та глобалізаційних явищ у культурі можливим видається координацією національних інтересів з інтересами світу, що глобалізується.

Література

1. Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України / Є. О. Маруняк. – К. : Реферат, 2007. – 224 с.
2. Козлітін В. Д. Глобалізація: дискусії про сутність, причини та перспективи світових глобалізаційних процесів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / В. Д. Козлітін // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків : Майдан, 2004. – Вип. 16. – С. 27–33.
3. Наприклад: Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс ; пер. з англ. Н. П. Поліщук. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с. ; Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с. ; Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2008. – 480 с. ; Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. – К. : Видавничий дім "Всесвіт", 2000. – 475 с.

4. Наприклад: Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко та ін. ; за ред. О. Г. Білоруса ; НАН України ; Інститут світової економіки і міжнародних відносин ; Київський національний економічний ун-т. – К., 2001. – 734 с. ; Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія України / О. Г. Білорус. – К. : ВО "Батьківщина", 2001. – 301 с. ; Білорус О. Г. Глобальний конкурентний простір / О. Г. Білорус, Ю. М. Пахомов, І. Ю. Гузенко та ін. ; О. Г. Білорус (кер. авт. колективу, наук. ред.). – К. : КНЕУ, 2007. – 680 с. ; Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2007. – 316 с. ; Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с. ; Павленко Ю. І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики / Ю. І. Павленко. – К., 1997. – 57 с. ; Пахомов Ю. М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю. М. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Б. В. Губський ; відповід. ред. В. С. Савчук. – К. : Україна, 1997. – 237 с. ; Попович М. В. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Ермоленко, В. Б. Фадєєв та ін. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – 328 с. ; Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму / Є. М. Суліма. – К. : Генеза, 2004. – 334 с.

5. Наприклад: Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / Ваганова О. В. ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка ; Інститут міжнародних відносин. – К., 2003. – 210 арк. ; Ключко В. П. Глобалізація: економічні та соціально-культурні аспекти / В. П. Ключко. – К. : ДАККІМ, 2005. – 189 с. ; Лильо Т. Я. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.08 / Лильо Т. Я. ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 186 арк. ; Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) : в 2 т. – Х. : Основа, 2001.

Т. 1. – 2001. – 518 с. ;

Т. 2 – 2001. – 398 с. ;

Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Г. В. Колодко ; пер. с пол. О. М. Палій. – К. : Основні цінності, 2002. – 248 с. ; Стиглиц Дж. Глобалізація: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300 с.

6. Пронин С. Современная российская политология в контексте глобализации и диалога культур. К ХІХ Всемирному конгрессу Международной ассоциации политической науки (Дурбан, июнь 2003 г.) / С. Пронин ; под общей ред. Г. Ю. Семигина. – М. : ИСП РАН, 2003.

7. Таран Ю. Глобалізація в сприйнятті українців [Електронний ресурс] / Ю. Таран // Діалог. – 2005. – 16 листопада. – Режим доступу:

http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4821. – Назва з екрану.

8. Мозговий О. Л. Глобалізація як вимір сучасності: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Мозговий О. Л. / Слов'янський держ. педагогічний ун-т. – К., 2007. – 182 арк.

10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3146, арк. 92.

11. Шокало О. Українська світова інформаційна мережа (УСІМ) МГОУ "Четверта Хвиля" / О. Шокало // Український Світ. – 2007. – Число 4–6.

12. Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми сверхгосударственного влияния : дисс. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ткачук Ю. В. ; Южноукраинский гос. педагогический ун-т им. К. Д. Ушинского – О., 2004. – 200 л.

12. Батіщева О. С. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації : дис. ... канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 / Батіщева О. С. ; Національна академія держ. управління при Президентові України. – Л., 2007. – 237 арк.

13. Савлук С. Наслідки глобалізації для розбудови України / С. Савлук // Персонал. – 2007. – № 4. – С. 26–28.

14. Козлітін В. Д. Основні напрями світових глобалізаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст., дискусії між глобалістами та антиглобалістами про їх наслідки / В. Д. Козлітін // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків : Майдан, 2004. – Вип. 17. – С. 26–30.